

הציונות בסד אידיאולוגיה של אידיאולוגיה

תשובה לבקרתו של א. שביד

צבי לם

אולוגית של אידיאולוגיה. בניסוחו אתה מוצא שתי תכונות יסוד של החשיבה האידיאולוגית. ה- ראשונה היא התעלמות מעובדות שאינן נוחות. בעל אידיאולוגיה, בניגוד למה שאומר עליו שביד, אינו "מעריך עובדה" אלא מטיל עליה את מאוייו ממש כמו שעשה שביד כשבא לומר לנו מהי אידיאולוגיה. הוא לא תיאר אידיאו-לוגיה על פי התבוננות באידיאולוגיות מצויות (קומוניסטיות, פאשיסטיות, שמרניות, ליברא-ליות, פופוליסטיות, נאציונאליסטיות וכו'), אלא שרטט לנו תמונתה על-פי משאלותיו. הוא רוצה שבעל אידיאולוגיה יעריך עובדות לצורך שינוי ושידע להבחין בין רגשותיו ובין תכונות המצבים והתופעות שעליהם הוא דן. אך בעלי אידיאולוג-יות אינם נוהגים כך. הם נוהגים כפי שנהג שביד. ראייתם אינה מתייחסת לנתונים בצפים, לעוב-דות, אלא היא מוכתבת על ידי הדחף שלהם לשי-נותם. צודק שביד, שהרצון לשנות עובדות אינו גורם בהכרח לסילוף התודעה. אך במה הדברים אמורים? הרצון לשנות עובדות אינו מסלף את התודעה כל עוד מסוגל היחיד המעריך עובדות למנוע את השתלטות רצונו על תפיסתו ועל חשיבתו. אידיאולוגיה היא ממש אותו מכשיר המונע את היחיד מהבחין בין רצונו, המכתיב לו את הראיה, ובין תכונות המצבים והתהליכים שהוא מבקש לשנותם.

אין אדם יכול ב-1971 לעיין בנושא "אידיאו-לוגיה" בלי להיזקק ללקחים של הבולשביזם, של הנאציזם, של המקארטיזם וכו'. שביד מוכן כנראה לכך שהרי כך הוא טוען: "ודאי שיש אידיאולוגיות כוזבות אבל לא כל אידיאולוגיה היא כוזבת". זאת היא קביעה אידיאולוגית מוב-הקת והיא התכונה השניה של חשיבה אידיאו-

בשני מוקדים ריכוז אליעזר שביד את ביקורתו על מאמרי (הציונות, אידיאולוגיה ומציאות, מולד חוב' 17). באחד מהם הוא מבקר את המושג אי-דיאולוגיה כפי שהוצג (או ביתר דיוק, נרמז) על ידי מוקדה האחר של ביקורתו הוא נסיוני לבחון מחדש את הציונות על-פי תפיסתי את המושג אידיאולוגיה.

כנגד תפיסתי את המושג אידיאולוגיה מציע שביד את תפיסתו הוא. ואלה סימני האידיאו-לוגיה לפי גירסתו:

"בעל אידיאולוגיה מעריך את העובדה מתוך רצון לשנות אותה. רצון לשנות אינו סילוף. בוודאי, אידיאולוגיה מושפעת ממניעים ריגשיים אבל אין זה ממהותה להתעלם מהם. היא יכולה להתייחס אליהם כחלק מן העובדות שצריך להע-ריך ולפרש על פי עקרונותיה. ולבסוף ודאי שיש אידיאולוגיות כוזבות, אבל לא כל אידיאולוגיה היא כוזבת בתור כזאת ולא כל אידיאולוגיה היא צידוק להחלטה קודמת שנפלה בשל מניעים אי-ראציונאליים"¹.

מענין מהו הדבר שהיה לנגד עיניו של שביד אשר אותו תיאר כאידיאולוגיה. האם חשב בשעת כתיבה על המארכסיזם-לניניזם נוסח סטאלין, ש-הוא אידיאולוגיה לדעת הכל, או על הפאשיזם נוסח מוסוליני, או שמא חשב על הנאציזם, על המאואיזם, על הנאצריזם? שהרי כל אלה אידיאו-לוגיות אליבא דכולי עלמא. כלום אפשר לאפיין את חסידיהן על פי התכונות שמונה שביד בבעלי אידיאולוגיות?

בנסיונו להגדיר אידיאולוגיה הדגים מבקרי את החשיבה האידיאולוגית על עיקרי תכונותיה וב- כך סיפק מיסמך מענין, המציג קונצפציה אידי-

¹ א' שביד: אידיאולוגיה, עובדות וציונות, מולד חוב' 19-20.

לנאציזם אליסט קנאי תוך ארבעה שבועות"¹. קארל ראדק, יהודי מטארנוב שהיה ממנהיגי ה"בולשביקים, העריך כי חברי ה"ס"א הנאצי הם "מילואים בשביל המפלגה הקומוניסטית"².

היסודות האידיאולוגיים שבציונות (שאינה כפי שניסיתי להראות במאמרי המבוקר רק אידיאולוגיה) מן ההכרח שיליכו רבים מחסידיה ללאומנות ולאֶתנוצנטריות מבלי שיהיו מסוגלים להודות כי האֶתנוצנטריות שלהם דומה לזו של ה"גויים". שהרי אי אפשר להשוות כלל...

במאמרו של שביד מצויות דוגמאות למכביר של הפעלת מנגנון הבידוד. כך, דרך משל, טוען הוא שאין לדון בבעית "הזכות ההיסטורית" של היהודים לארצם על פי השיקול (משווה) בדבר זכותם של העממים שבני ישראל הכחידו, או בדבר זכותם של האינדיאנים שהוכחדו על-ידי המתישבים הלבנים, או בדבר זכותם של הצרפ-תים באלז'יר וכו', כיוון ששאלת זכותו של העם היהודי "היא שאלה חד-פעמית". כל תופעה ב-היסטוריה היא חד-פעמית. אולם להרבה תופעות חד-פעמיות יש קוים משותפים. סוגית "זכויות היסטוריות" היא משותפת לכל העמים הגולים והמנושלים ושארצותיהם נכבשו. כשם שהאי-דיאולוגיות, אשר כל אחת מהן שונה אמנם מ-חברתה, יש להן קוים משותפים מבחינת השפ-עותיהן החוזרות על הויתם של בני אדם המח-זיקים בהן.

ההפעלה של מנגנוני הבידוד מרוקנת את ה-נכונות להעריך את העובדות מכל משמעות. אם העובדה שהיחיד מעריכה נתפסת על ידו כקיימת במבודד, הרי כל הערכתו שרירותית. מהערכות שרירותיות כאלה אפשר אמנם להקים מיבנים לוגיים עקיבים, אלא שהזיקה בין המיבנים האלה ובין העובדות שבעל האידיאולוגיה מתיימר לה-עריך אינה קיימת. הערכת אידיאולוגיה על פי קוים משותפים להרבה אידיאולוגיות מלמדת קו-דמ-כל, שכל אידיאולוגיה (אם כי בהבדלי עוצ-מה) נבנית מכוח חשיבה משאלתית ולכן היא תו-

לוגית המצויה בהגדרתו של שביד. בעל אידיאו-לוגיה, בדומה למאמין בדת, בטוח שהאמת עמו, ועם מתנגדיו רק הכוב. יש שהגדירו בשל כך את האידיאולוגיה בתורת "דת חילונית". כמו הדת, מולידה האידיאולוגיה קנאות, חשד כלפי הכופ-רים ואטימות כלפי ראיות הסותרות את האמו-נה. שביד העמיד תיאוריה של אידיאולוגיה, ש-אין לה כל זיקה לעובדות ולפירושי עובדות ש-חוקרי האידיאולוגיה העמידו לרשות הכל. הוא לא בחן את תפיסתו על פי הלקחים המרים של תקופתנו (בולשביזם, נאציזם, מק-קארטיזם וכו') והוא התעלם ממימצאיהם של מאנהיים, אדורנו, רוקח, גייגר ועוד רבים שמצאו בחקירותיהם כי האידיאולוגיה, בכל ממדיה, היא ההיפך ממה ש-הוא אומר עליה. חבל במיוחד שהוא לא נתן את דעתו לראיות הצריכות להיות מקובלות עליו; אלה העדויות "הסובייקטיביות" של רבים שהצ-ליחו להשתחרר מן האידיאולוגיה ולתאר מה היא עוללה להם. כתיבהם רבים מאד בדורנו, דור ש-ראה אימים רבים שעלו מן ההווה האידיאולוגית של בני אדם.

ועתה לקונצפציה האידיאולוגית של הציונות אשר מציע שביד. אחד המנגנונים, שמנה חוקר מובהק של אידיאולוגיה (רוקח), הוא מנגנון ה-בידוד. בעל אידיאולוגיה מקיים את אמונתו על ידי סירובו להשוות תופעות דומות זו לזו. הקו-מוניסט מסרב לבקש יסודות משותפים בין אמו-נתו ובין אמונתו של הפאשיסט. לדעתו (הכנה ללא ספק) השוואה מעין זאת אינה אלא חילול אמונתו. בדומה לו מסרב לישראל להשוות את האידיאולוגיה שלו עם אידיאולוגיות קיצוניות. הטענה שהכוונת השוואה היא ליסודות המב-ניים ולא התוכניים, לא תושיע. בעל אידיאולוגיה מבודד את האידיאולוגיה שלו, שהיא אמת בעי-ניו ובכך הוא שונה בכל מכל יתר האידיאולוג-יות, שאינן אלא כזב. אך כל נסיונו מלמד שלא התוכן של האידיאולוגיות הוא הקובע את השפ-עתן על חשיבת היחיד אלא המבנה המשותף לכו-לן. רהם, ממנהיגי הנאצים בראשית דרכם, הכ-ריז שבידו "להפוך את 'האדום' שבקומוניסטים

¹ K. Heiden, Der Fuehrer, 1944, p. 30

² F. A. Voigt, Unto Caesar, 1938, p. 283

בזרם כזה, הבורח מפני השמדה, אינו נתבע להכיר רעה מוסרית. עצם מאבקו על חייו הוא מעשה שאינו טעון צידוק. אולם עמים בנדודיהם דרסו לא פעם ודחקו רגליהם של אלה שבהם נתקלו. ה"אם עובדת בריחתם מפני גוגש מצדיקה את מעשיהם? האם העובדה שדחקו רגלי אחרים פוסלת את נסיונם להנצל? יהיה משפטנו על מעשיהם אשר יהיה אין הוא מבטל שתי עובדות: האחת שאלה היו פליטי חרב (אם בפועל אם בכוח) אשר ביקשו הצלה, האחרת שבמנוסתם פגעו בזכויותיהם של האחרים. בעמימות שמטילות שתי העובדות האלה ביחד אין אידיאולוג יכול לעמוד. לגביו נכונה רק עובדה אחת. לגבי קומוניסט או איש אל-פתח נכון הוא שהציונות היא תנועה אימפריאליסטית, כובשנית המבקשת למנוע עם היושב מאות שנים בארצו מלקיים בה את חייו הפוליטיים העצמאיים. לגבי האידיאולוג הציוני, כיון שזכויות היהודים עדיפות בעיניו מזכויות הערבים, הרי העובדה שיהודים מגעו את מימוש זכויותיהם של הערבים מוצדקת מראש. אולם החיים עשויים ניגודים וסתירות ומהלך ההיסטוריה הוא פועל-יוצא של ניגודים אלה ולא של הכרעה אוטונומית מצד המעורבים בהם. קבלת אחריות פירושה קודם-ככל ראית המטבע משני צדדיו. האטימות האידיאולוגית כלפי הצד השני של המטבע אינה מאפשרת ליחיד להיות אחראי למעשיו. יתכן שהקשר הרצוף של בני עמנו אל הארץ הזאת מעניק לנו זכות על הארץ, אך וודאי שאין בכוח הזכות הזאת לבטל זכותם של בני אדם היושבים בארץ הזאת דורות רבים. לא הרגשות המעורבים בחשיבה אידיאולוגית הם המולידים את התודעה המסולפת אלא העדר יכולתו של בעל האידיאולוגיה לשלוט עליהם. העדר-יכולת זה בא לידי ביטוי גם בהקשחת רגשותיו ובאטימותו כלפי רגשות זולתו וגם בהעמדת קונצפציות לצידוק רגשותיו אשר איש מחוץ למעגל האידיאולוגי שלו אינו מסוגל להיות שותף להן. אדרבה, ינסה נא שביד להסביר לאדם (למשל לבן עם אשר זה עתה השתחרר משלטון קולוניאלי) כי ליהודי שחלם על ציון יש

דעה מסולפת. האנטישמי למשל (בעל אידיאולוגיה אנטישמית) מכונן על ידי תודעה מסולפת כשהוא מייחס ליהודים את כל הפגמים שבחברתו, והנאציאנאליסט (בעל אידיאולוגיה נאציאנאליסטית) מכונן על ידי תודעה מסולפת כשהוא מבקש צידוק לערעור הזכויות של בני העם האחר. בשעה ששביד טוען כי "הציונות טענה כי יש לעם ישראל זכות היסטורית לשוב לארצו, וכי זכותו עדיפה מזכותם הלאומית של הערבים ה"יושבים בה" הוא שוב מציג, בבהירות הראויה לשבח, את דרכי החשיבה האידיאולוגית. קודם כל בכך שהוא מטיל על הציונות את מה שהוא רוצה לראות בה מבלי להיות מוטרד על ידי עובדות שאינן עולות בקנה אחד עם תפיסתו. לא יתכן שא' שביד לא שמע על מפלגות ועל גופים בציונות שדגלו במדינה דו-לאומית (כלור-מר שהנחתם היתה שהזכויות של שני העמים שוות הן) וכן שלא שמע על הצהרות רבות של מנהיגי הציונות לפני קום המדינה שבהן חזרו והדגישו שאין בכוננת הציונים לפגוע בזכויות הערבים. מראשיתה היתה הציונות תנועה שחלקיה השונים דגלו באידיאולוגיות שונות.

היסוד האידיאולוגי האחר שבקביעה השרירית תית הזאת, מקורו בצרכיו הנפשיים של בעל האידיאולוגיה. הוא מבקש להצדיק את מה שהתחולל או עתיד להתחולל בהתאם לכוונותיו אך לא בהתאם לחושו המוסרי. הציונות הכשירה את התנאים להקמת המדינה ולימים הקימה אותה. היא עשתה זאת מכוח הנסיבות ההיסטוריות, מכוח מצוקת היהודים ומכוח העובדה שארץ ישראל היתה שרויה מבחינה פוליטית במצב שאיפשר לה להגשים את מטרותיה. למשל, העובדה שתנועה לאומית ערבית לא היתה קיימת עם ראשית הציונות ועד היום לא הצליחה לאחד את ערביי ארץ-ישראל סייעה ליהודים להקים את מדינתם. היצג זה של הציונות נראה לשביד כהסתמכות על גורל וכבריחה מאחריות. היהודים חשו בריח המחנק באירופה זמן רב לפני שארבות תאי הגזים החלו לפלוט את רעליהם. נדידת עם היא עובדה היסטורית והיחיד הנגרף

מאפיין את הוויתור של האדם בעת החזרה הוא מודעותו שהוא הכריע לצד אחת האידיאולוגיות הרווחות בתקופתנו. איזה קומוניסט, פאשיסט, נאציאנאליסט או ליבראל אינו מודע לכך שהוא מחזיק באידיאולוגיה? אולם אין זו מודעות ב"משמעותה המלאה. מודעות עיקרה בכך שהיחיד מנסה להבין מדוע אימץ לו אידיאולוגיה, מדוע הוא מחזיק בה בקנאות, מדוע אינו מוכן לבחון מתוך רצון טוב דעה המנוגדת לדעתו וכו'. הע"דר"מודעות כזה אופייני לבעל אידיאולוגיה. נ"גודו היא היכולת והרצון לבחון מתוך ספקנות ומתוך מרווח את האמונות שעל פיהן היחיד מב"קש לתקן את חברתו ואת מדינתו. היכולת הזאת לא זו בלבד שאינה מוליכה בהכרח לאבדן העב"ין בעולם ובבעיותיו אלא היא שעושה את הי"חיד אחראי למעשיו, וראש לכל, אחראי כלפי מצפוננו אך לא פחות מזה כלפי זולתו. בעל ה"אידיאולוגיה פועל על פי אמונותיו. למותר לה"ביא ראיות מן ההיסטוריה הרחוקה והקרובה כ"י להוכיח את ניוון תחושתו המוסרית של האדם, הכרוכה בפעולה מכוח אמונה בלבד. היחיד המ"בקש להיות אחראי למעשיו הפוליטיים זקוק לא רק לאמונה אלא למערכת בקרות עליה. האידי"אולוגיות מונעות בדרך כלל את השימוש בבק"רות כאלה.

דבר שבעל אידיאולוגיה אינו מודע לו היא העובדה שהוא פועל מכוח אמונה; הוא חושב שהגיע למסקנותיו בדרך שיקול-דעת ראצינאל"לי. אמונותיו מסננות למענו את העובדות ומן העובדות המבוררות הוא בונה לעצמו שיטה עקיבה מבחינה הגיונית. בשיטתו זו אין מקום לעמימות ולא לשאלות שאין עליהן תשובות. שביד גאה מאד על עקיבותו. בקרב האידיאולו"גים מצינו קפדנים ממנו בהעמדת שיטות עקי"בות. אך ככל שאידיאולוגיות עקיבות יותר, יו"תר הן מסלפות את המציאות. החיים הם מורכ"בים מאד והמבקש לפעול בהם ולמענם חייב לק"בל על עצמו את מורכבותם, על סתירותיהם ועל עמימותם. רק קונצפציות דוגמאטיות ודוקטרינ"ריות הן עקיבות ונעדרות-סתירה. אידיאולוגים

מכוח חלום זה זכות עדיפה מערבי שהוא, אביו, סבו וכמה דורות לפניהם נולדו וחיו בה. הרי תביעה שרק התובע מכיר בצידקתה אינה בגדר "זכות" כלל.

עוד דוגמה לחשיבה אידיאולוגית המוכיחה שאפילו במאמר שבו ניסה מבקרי להוכיח כי אי"דיאולוגיה אינה תודעה מסולפת—לא הצליח לגבור עליה: "לא מצינו (טוען שביד), דרך משל, אידיאולוגיה של הגירת יהודים מרוסיה לאמריקה כדי להאחז שם במקצוע החיטות ולא מצינו אידיאולוגיה של פליטים הנסים מנוסת חרב מפני כובש". קשה להאמין ששביד לא שמע על טריטוריאליזם, בונד, סיימוזם, אידיאולוגיות של איגודים מקצועיים בארה"ב בראשית המאה (ובכללם של איגודי החייטים) וכיו"ב. כל אלה היו אידיאולוגיות של האחוזת באמריקה, בפולין, ברוסיה וכו'. אולי אין לתמוה ששביד לא נזכר בשעה שכתב על העדר אידיאולוגיות בקרב פלי"טים "הנסים מנוסת חרב מפני כובש", באל-פתח, בחזית לשחרור פלשתינן וכו'.

אידיאולוגיה היא צרור של דעות, אמונות, הש"קפות, עמדות וכיו"ב, שבהן מעורבים זה בזה דיאגנוזות של מצבים חברתיים ופוליטיים, דימו"רים של עולם מתוקן, הכרעות לצד אסטרטגיות מועדפות ויחס רגשי אל קולקטיבים מסויימים. את החשיבה האידיאולוגית מאפיינת ההתלכדות של היסודות האלה למקשה אחת עד אשר הדי"אגנוזה אינה עוד דיאגנוזה כי היא מוכתבת על ידי דימויו של הרצוי, הרצוי אינו עוד רצוי כי הוא משועבד לאסטרטגיה הנבחרת (למשל: דיק"טטורה של הפרולטריון), וההתחייבות כלפי ה"קולקטיב מושפעת מכל אלה עד אשר היחס ה"רגשני הראשוני והמוחשי מתגלגל בה להפשטה מילולית חסרת משמעות, המחוללת אטימות רג"שית והתנכרות לזולת*.

לא די להצהיר בגאווה על דבקות באידיאו"לוגיה "המכירה בזהותה" כפי שעושה שביד. ה"

* הרחבתי בבחינת המושג אידיאולוגיה במאמרי "אי"דיאולוגיה וחינוך" באנציקלופדיה חינוכית, כרך ה'.

צורכי החברה (התעשינית), ואילו האידיאולוגיה שבעמדה השניה הופכת את המחזיק בה לגזעני (במהופך), לאתנוצנטרי (במהופך) ולאטום כלפי העולם.

כיצד מצא שביד במאמרי הבחנה שלא היתה בו? הבחנה כזאת דרושה היתה לו לצורך האפוא-לוגיה על האידיאולוגיה. כיון שכל חשיבה על עובדות אינה אלא פירושן של עובדות, אין כבר יכול הבדל בין סוגי החשיבה השונים ואידיאו-לוגיה הנעשית בדרך זו דרך כשרה היא להערכת המציאות.

בניגוד לטענתו של שביד לא אמרתי, אף לא רמזתי ולא עלה על דעתי כי "איש מדע הוא אותו יצור עליון, נועז ומפלא שהתנער מן הצור-רך האנושי באידיאולוגיה והתייצב על קרקע העובדות הצרופות וגו'". זהו סטריאוטיפ שני שהדריך את שביד בקריאת מאמרי. ישנה גישה כזאת (מאנהיים), אך היא זרה לרוחי, אם כי לא הייתי פוטר אותה בלעג אילו באתי להתפלמס עמה. בסוגיה הזאת לא עסקתי כלל במאמרי (כי אינה הכרחית לבירור השאלה שעסקתי בה). עתה, אנוס על פי לעגו של א' שביד, אפ-רש: חשיבה מדעית היא אמנם ניגודה של חשיבה אידיאולוגית, אך אין היא מחסנת את איש המדע מפני השתלטות האידיאולוגיה על חשיבתו מחוץ לתחום עיסוקו המדעי, ולעתים אף בתחום זה. מה שעשוי לחסן את היחיד מפני השתלטות האידיאולוגיה על חשיבתו היא מידה כל-שהי של אוטונומיה.

היכולת לנקוט עמדה, מתוך מעורבות בחיים המדיניים והחברתיים אך ללא הזדקקות לסכימות מוכנות, לדעות קדומות, לרציונאליזציות, לבי-דוד של תופעות לא נוחות וכו', היא מסימני-הי-כר של אישיות אוטונומית. החשיבה המדעית לב-דה אינה מספיקה לכינון יכולת כזאת, אך ה-אידיאולוגיה מונעת אותה בהכרח. די לעיין בחל-קם של אנשי מדע בתנועות אידיאולוגיות של שתי המאות האחרונות כדי להווכח כיצד משפ-יע עה אידיאולוגיה על חשיבתם של אנשים שאין

מוכשרים הצליחו לא אחת להעמיד מבנים סכו-לסטיים מושלמים בעקיבותם. אולם לא המוצ-קות ההגיונית היא שמגינה על מבנים כאלה בל-בו של בעל האידיאולוגיה אלא הקנאות, ההדח-קות, הראציונאליזאציה, הבידוד של תופעות ו-כו'. מצויד בפריסמה של שיטתו קרא שביד את מאמרי ועל כן איני מתפלא שמצא בו מה שאין בו. הרי כמה בעיות לשם דוגמה:

בניגוד לטענתו של שביד לא הבחנתי במא-מרי בין אידיאולוגיה לבין עובדות. הבחנתי בין אידיאולוגיה כתודעה מסולפת ובין עמדה קיו-מית של יהודי בדורותינו המגיב על המצוי בס-ביבתו, על פי נתוניה. הבחנתי זאת היא עיקר מאמרי. בהבחנה זאת לא הרגיש שביד, ועל כל פנים הוא מתעלם ממנה, והרי הוא מתפלמס עם הבחנה שלא הבחנתי ושהיתה עמו מן המוכן ב-תורת סטריאוטיפ אשר הנחה אותו בקריאת מאמרי.

הן האידיאולוגיה והן מה שכינתי בשם "עמ-דה קיומית" שתיהן מביאות את בני האדם לפ-עולה בעלת משמעות היסטורית. ההבדל בין-הוא בהשפעתן החוזרת על הווייתם של אלה ה-מחזיקים בהן. האידיאולוגיה מדלדלת את כוח תפיסתו של היחיד, היא מכתובה לו ראייה די-כוטומית מן הסוג אנחנו-הם, מחננו-אויבנו, היא מחזקת בו את הצורך לדחות מעליו נתונים ה-סותרים את עיקרי אמונתו, היא מביאה אותו ל-שימוש בראציונאליזאציות — וכל אלה אינם אלא מקצת מן החבלות שהחשיבה האידיאולוגית מח-בלת בחשיבתו, ברגשותיו, במודעותו העצמית, בזיקותיו הבין-אישיות של היחיד. דבר אחד הוא אם כושי אמריקני בימינו, למשל, מגיע למסקנה שעליו להלחם בחברה הלבנה כי היא משפילה ומזכאה אותו, ודבר אחר הוא אם הוא מגיע ל-מסקנה שהתרבות נוצרה על ידי הכושים ושלב-נים גנבו אותה מהם כדי לדכאם (ראה למשל את האוטוביוגרפיה של מאלקולם איכס). העמדה ה-ראשונה אינה מונעת את הכושי מהכיר בעובדות, אפילו אינן נוחות לו (כגון זו שהלבנים קדמו לכושים בגיבוש ארגונים חברתיים התואמים את

הבטחת קיומם ובין מדינה שבה היו הפליטים האלה לאזרחים המסוגלים להיות במידה רבה אדוני גורלם ומשום כך הם אחראים למעשיהם". מעשי עצמנו ומעשי זולתנו תובעים מאתנו שני עריך אותם, אך חיובו של מעשה אחד אינו צריך דוק של מעשה אחר שעשה בתנאים אחרים.

שלוש הטענות הללו אשר מבקרי מייחס לי, ור שלא רק שלא טענתי אותן אלא הן בלתי מקובלות עלי לחלוטין, מדריכות אותן בקריאת מאמר, והן מוליכות אותן בכל יתר השאלות למקום ששם אין הוא פוגש בי.

בסיום "תשובתו" מכריז שביד ביותר משמינית של גאוה: "הונח לכתחילה שזהו ההבדל המהותי (בינו וביני, צ.ל.) בין אידיאולוגיה המכירה בזהותה לאידיאולוגיה מוסווית כמדע". הנחה שעליה מבסס שביד את הבחנתו זו היא בלי ספק נכונה. יש אידיאולוגיות "המכירות בזהותן" כלשונו ואידיאולוגיות מוסוות, ובכללן כאלה שהן מוסוות כמדע. אני ניסיתי כמיטב יכולתי להציע קונצפציה בלתי אידיאולוגית של ציונות. יתכן שלא הצלחתי בכך, והייתי מחזיק טוֹב בה על כל בחינה ביקורתית אשר תחשוף את כשלונני. זה לא היה מביא אותי מן הסתם לויתור על נסיונות להעמיד קונצפציה כזאת של הציונות, בידועי מצד אחד את הסכנה הטמונה בקונצפציה אידיאולוגית, ובהיותי משוכנע בהכרח בליגונה של העם היהודי להקים את מדינתו בארץ הזאת.

להטיל ספק בגדולתם בתחום עיסוקם המדעי כשהם נתפסים למה שזויליין בנדה ("בגידת הכהנים") מכנה בשם "פאסיה פוליטית". לא, אין אני מצפה מן המדע שישיריין את העוסקים בו מפני אידיאולוגיה והשפעותיה.

בניגוד לטענתו של שביד לא אמרתי ולא טענתי ש"אין צורך להצדיק שום דבר". טענתי ואני חוזר על טענתי, שאין מעשים אשר נעשו בעבר צידוק למעשים בהווה. אפילו ימצא צידוק להכחדת האינדיאנים בצפון אמריקה בידי המתישבים הלבנים, אין המעשים האלה בבחינת "מעשי אבות סימן לבנים" כלומר, צידוק של פתרון דומה לבעית הכושים, למשל. הפסוק במאמרי "מעשה אחראים היהודים, הציונים למעשיהם ולמחדליהם של חברתם ושל מדינתם", המעורר פליאה בליבו של שביד, פירושו שלמן הקמת המדינה (כמפורט במקור) אנו אחראים למעשה שיה בתורת מדינה. את מעשינו בעבר אנו יכולים להעריך (כלומר להצדיק או לפסול), אך מהם אין להפיק לא היתר ולא איסור בכל הנוגע למעשינו בהווה. כיוון ששביד הפסיק מראות מאמרי במקום שהפסיק, אחזור על הנאמר שם: "הנסיונות של צידוק מעשי המדינה על פי תקדימים מתולדות הציונות משבשים את האפשרות של הבנת המצב הנתון ואת השפיטה המוסרית של הנוקקים לכך. אינו דומה כיבוש יפו לכיבוש שכם, כיון שאין גזירה שווה בין פליטים נרדפים המבקשים מקלט לעצמם לעצמם